

Стилиян Чилингиров

ПАНАЙОТ ВОЛОВ

БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

- © Стилиян Чилингиров, *автор*
- © Мирела Мишева, *редактор*
- © Ангел Златков, *научен консултант*
- © Теодор Борисов, *автор на предговор*
- © Русанка Огринска, *коректор*
- © Александра Младенова, *графично оформление и корица*
- © Янко Илиев, *снимка на корица – ретуш и цвят*

„БИ 93“ ООД
София, 2021 г.

ISBN: 978-619-7496-73-4

Стилиан Чилангиров

ПАНАЙОТ ВОЛОВ

София
2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Историческият принос на Стилиян Чилингиров	7
Увод	15
Панайот Волов	
1.	29
2.	41
3.	53
4.	65
5.	77
6.	91
7.	99
8.	113
9.	127
10.	141
11.	149
12.	157
13.	169

Историческият принос на Стилиян Чилингиров

Историята на следосвобожденска България е изпълнена с примери за достойни личности, които в хода на своя житейски път са оставили дълбока следа в общественото развитие, но за съжаление, не са познати на настоящото поколение. Сред тях попада и Стилиян Чилингиров. Наричан Последния възрожденец, той е патрон на библиотеката в родния си град Шумен, а биографията му свидетелства за човек, който в някои отношения, изглежда, е изпреварил времето си.

Стилиян Чилингиров се ражда на 26 октомври 1881 г. в семейството на занаятчията Хаджи Добри и съпругата му Стефания. Още от дете той е учен на труд и упоритост и неслучайно паралелно с образованието си в родния Шумен работи като обуцарски и книжарски чирак. След завършването на педагогическо училище се заема с учителската професия и първоначално я практикува в село Мечка, Разградско, и Султанци (днес Царевци), Варненско. През 1900 г. обаче той взема участие в селските бунтове срещу връщането на натуралния десятък от правителството на Тодор Иванчов. Те биват потушени кърваво от министъра на вътрешните

работи Васил Рагославов, а самият Чилингиров е арестуван, уволнен от служба и интерниран в Шумен, откъдето избягва в София.

В столицата той записва философия и педагогика във Висшето училище (днес Софийски университет „Св. Климент Охридски“). За да си осигурява препитание, работи на три места – като библиотекар в Народната библиотека, в администрацията на списание „Звездица“, където е под покровителството на проф. Иван Шишманов, и като коректор в списание „Училищен преглед“. Неговата дейност не спира дотук и през 1904 г. е избран за председател на новоучредения Студентски клуб и като такъв погема инициатива за построяване на негова сграда – бъдещия Национален студентски дом.

През 1905 г. Стилиян Чилингиров заминава за Германия, където специализира история на литературата в Берлин и Лайпциг в продължение на 2 години, за което получава подкрепа от проф. Иван Шишманов. След завръщането си в родината е учител по български и немски език във Втора софийска мъжка гимназия, като в същото време е достатъчно добре познат на литературните кръгове. Към този период той вече е публикувал 4 стихосбирки и литературен портрет на учителя поет Харалан Ангелов, подписан с псевдонима С. Спартански. Първата му значима работа е издадената през лятото на 1910 г. „Славянска антология“, в която представя кратки биографични данни за най-големите имена на сърбохърватската, словенската, чешката, полската и руската поезия.

Чилингиров, който по това време вече е женен за Стаматка Рагушева, се включва и в политиката. През 1911 г. става редактор на печатния орган на Прогре-

сивнолибералната партия вестник „България“, а през същата година е избран за депутат в XV ОНС от Преславска околия. Въпреки че се издига до секретар на партията, той загърбва политиката и я напуска през 1913 г. В хода на Балканската и Междусъюзническата война е началник на тилов транспорт и военен кореспондент към щаба на Втората българска армия.

След края на военните конфликти Чилингиров, заедно с Никола Атанасов, Григор Чешмеджиев, Теодор Траянов и Добри Немиров е сред инициаторите за създаването на Съюза на българските писатели и част от учредителите му на 8 септември 1913 г. Следва динамичен период от живота му – през 1914 – 1915 г. заедно с Димитър Мишев е редактор на списание „Бразда“, през 1916 г. е поддиректор, а от 1919 до 1922 г. и директор на Народната библиотека. Именно с името на Стилиян Чилингиров е свързано началото на българската библиография, както и изграждането на допълнителни депозитни библиотеки извън имащите функции на държавен книжен архив в София и Пловдив. В периода 1917 – 1918 г. той е член на Поморавския народопросветен комитет, имащ за цел съживяване на българското самосъзнание на населението в Поморавието и цяла Източна Сърбия.

Усилената обществена и творческа дейност на Стилиян Чилингиров не спира и в годините след Първата световна война. През 1923 г. той за кратко става директор на Народния етнографски музей, а след това се отдава на заниманията си като гимназиален учител. В този период основен дял от творчеството му заемат произведенията за деца, но немалък брой произведения са посветени на проблеми от българската история. Сред тях трябва да бъдат

отбелязани „Васил Левски. Живот и революционна дейност“, „Рибния буквар на П. Берон“, „Българските читалища преди Освобождението. Принос към историята на Българското възраждане“ и „Какво е дал българинът на другите народи“. Общо в областта на историята и етнографията има над 1500 статии в сборници и периодичния печат, както и над 800 сказки и публични речи.

В началото на 40-те години Стилиян Чилингиров отново засилва обществената си дейност. През 1940 г. организира внасянето на Изложение на българските писатели до министър-председателя и до председателя на Народното събрание срещу приемането на Законопроекта за защита на нацията. В периода 1941 – 1944 г. е председател на Съюза на българските писатели. В качеството си на такъв не дели колегите по политическия признак и дори се застъпва за арестувания заради комунистическите си убеждения Младен Исаев.

За съжаление, след 9 септември 1944 г. новата власт не оценява по никакъв начин качествата на Чилингиров. Творчеството му е определено за „посредствено и без значими литературни достижения“ и е извадено от учебните програми, а самият той остава без препитание. Едва през 50-те години той получава възможност да публикува две книги – „Иван Вазов отблизо и далеч“ и мемоарната „Моите съвременници“. След претърпян сърдечен удар през 1955 г., Стилиян Чилингиров окончателно се оттегля от обществения живот и смъртта му на 23 ноември 1962 г. не получава заслужения обществен отзвук. Все пак огромният му писателски архив успява да бъде съхранен и класифициран от сина му Добромир Чилингиров, който максимално улеснява задачата на днешните изследователи.

Темата за живота на революционера Панайот Волов предизвиква обяснимия интерес на шуменеца Чилингиров. Още през 1929 г. в 3 броя на списание „Духовна култура“ той публикува статията „Жалостно приключение в Шумен. Една прелюдия на Априлското въстание“. Тя разказва историята на сватбата между шуменската девойка Василка Константинова и белгийския инженер Симон Фери. Насроченото за 12 януари 1875 г. бракосъчетание бива провалено, след като младежите в града, сред които е и Панайот Волов, се обявяват против сватбата на източноправославната българка с чужденец католик. След спречкване между тях и колегите на Фери от Барон-Хиршовата железница се стига до намеса на полицията и задържането на 17 души, сред които и Волов. Впоследствие мотивът за „Френската сватба“ е развит и в романа „Невиждан враг“, който Чилингиров публикува през 1936 г.

През 1938 г. писателят публикува кратка биография на един от водещите дейци на Априлското въстание като част от библиотека „Велики българи“. Тя заляга и в основата на появилия се 2 години по-късно животописен опит, който предлагаме на вниманието на читателите. Това е първото сериозно изследване върху живота на Панайот Волов, в което са използвани систематизираните спомени на сестра му Вичка, сведенията на възрожденския учител Илия Блъсков, както и множество публикации от възрожденския печат.

Именно поради факта, че Петър Ванков, както е революционния псевдоним на героя, не е личност, за която е писано толкова много, около биографията му се появяват спорни моменти. Стилиян Чилингиров

единствен застъпва тезата, че рождената му година е 1847, позовавайки се на преки свидетелства от негови близки. В това отношение съвременната историческа наука все още няма категоричен отговор, като преобладаващите мнения на този етап са за началото или края на 1850 г.

Макар и по своя жанр да е повест, книгата на Стилиян Чилингиров е едно добросъвестно историческо изследване за живота на Панайот Волов, което може да бъде четено с интерес и от днешната аудитория. „Волов, юнакът, цял в кърви облян“ от „Епопея на забравените“ на Иван Вазов тук се показва в своя пълен образ. За това говори и специализираната критика в лицето на Димитър Добрев:

„Трудът на големия наш писател г-н Чилингиров запълва една зеюща празнина. С неоспорими факти и автентични документи той ни доказва вярната дата за раждането на Волов, с богати художествени средства изяснява неговото героично дело, осветлява жизнения му подвиг и разнищва булото за самоудавянето му в мътните води на придошлата река Янтра, когато разбира, че е изоставен и измамен в стихийното дело – Априлския бунт. Книгата „Панайот Волов“ и всички от този род ще трябва да станат настолни книги и ръководители на следващите поколения – от тях да се вдъхновяват за подвизи, от тях да черпят поука“.

За първи път от повече от 80 години „Панайот Волов“ се появява като самостоятелно издание. Чрез него искаме да отдадем дължимото признание на една от личностите, взели дейно участие в Старозагорското и Априлското въстание, и същевременно дали живота си за българската свобода. То е и прек-

расна възможност да се запознаете с творчеството на Стилиян Чилингиров, което няма как да остави равнодушни ценителите на качествената българска литература.

ас. г-р Теодор Борисов

Увод

За да омаловажат качествата и достойнствата на българския народ, неговите противници неведнъж са отричали истини, чиято очебийност е неоспорима за обективния изследовател на неговото историческо минало. Тях малко ги смущава нравствената страна на неверните им твърдения. Свикнали да превъзнасят себе си до висоти, до каквито никога не са достигали, те често, когато това им е бивало възможно, са се мъчили да подчертаят своето величие в унижението на другите. И на това унижение с особено настървение обичат да подхвърлят нас. Нахвърлят се дори и ония от тях, чиято история е един непрекъснат низ от неизвестности.

Ако излезем от техните съждения, ще трябва да приемем, че българският народ никога не е представлявал нещо от себе си и че той едва ли не живее даром под небето. Но най-жестоки към нас са те, когато стане реч за нашето освобождение. За тия наши съседи то не е резултат на усилията на един поробен народ да хвърли от врата си несносния ярем на едно чуждо робство, а е, просто-напросто, политически подарък. Съжалила се братска Русия над нас и с мъчаливото съгласие на Европа дошла и ни освободила. Ние само простодушно сме гледали на нейните усилия

и на нейните жертви. Нам ни било все едно ще бъдем ли освободени, или ще останем пак роби. Оскотели от робия и от вековно подчинение, ние не сме били в състояние да правим разлика между богатата на свободния живот и неволите на робския. Следователно, ако не била намесата отвън, ние и досега сме щели да бъдем рая без никакво политическо и културно значение за Европа. Впрочем ние и сега сме нямали такова, защото нито в миналото, нито днес, можем да посочим каквото и да било влог в нейната съкровищница.

Тяхното е друго. Едните са потомци на геди, в чиито дела се крият корените на днешната цивилизация, другите от памтивека се славят със своето ненадминато до днес юначество, а третите – ако и смесица от най-разнородни елементи – искат да се изкарат поне втори братовчеди на Ромул и на Рем, основателите на гревния Рим. За четвъртия си съсед да не приказваме. Той действително ни е владял почти цели петстотин години и благодарение само на своя религиозен фанатизъм, който винаги е правил от него едно мъчно разруσιμο цяло. Без него и без дипломатическия гений на неговите ръководители – с малки изключения синове на подвластните нему народи – неговото господство не само че би било отдавна забравено в Европа, но то не би съществувало при днешните си размери и в Мала Азия.

И ако се отричат нашите многобройни опити, да се освободим от турците още в първия ден – то се казва – от теготата на техния гържавен скиптър, ако ни се отрича също многобройният и многоценният влог в съкровищницата на европейската култура, за което разполагаме с неоспорими документи, не само наши, но и чужди, то можем да си представим какво е съждението на нашите съседи за нас в области на

нашата народностна проява, които са по-малко достъпни на изследователско проникване. Там вече фантазията им, враждебно настроена спрямо всичко българско, взема невероятни размери. Изведнъж ние ставаме едно неизмеримо нищо за тях, без да държат сметка, че нищото не може да създаде нещо, и то нещо голямо, каквото са те. А тяхната собствена история в близкото и далечното минало говори, че те са наше създание и като политическо, и като културно цяло. Такова наше създание са те и от по-ново време. Речем ли да се взрем в техните опити за освобождение, ще видим, че нито едните, нито другите, нито третите са минали без наше съдействие, а при някои – без нашето ръководство. Така е с Румъния, която твърде малко познава от властническите произволи на турците, така е с Гърция, така е и със Сърбия. Като оставим настрана симпатиите на Западна Европа към днешните гърци, които бяха смятани от нейните духовни първенци за прями потомци на Платон и Аристотел, заверата през 1821 г. беше водена от българи. Българи спасяват положението, когато гръцките ръководители, още не се добрали до свободата на своя народ, почват да си делят нейните облаги. С какви чувства се отнасят днешните гърци към подвига и братската привързаност на тогавашните българи спрямо техните деди, това не ни интересува. За нас са по-важни признанията на тогавашното време към техния подвиг. Време, през което националните различия не бяха така рязко подчертани и когато националната идея се изчерпваше с понятието за църковна принадлежност. Ако не беше това признание, ние не щяхме да имаме запазени в паметта на историята имена на борци за гръцката независимост като тия на: Марко Бочар от с. Граматиково, Воденско, Наум от Воден, хаджи Петър и д-р Ив. Селимински от

Сливен, х. Михаил от Копривщица, Семко от Търново, капитан Христо от Пловдив, х. Стефо, х. Петър, бакал Георги, х. Христо Петров Вулгарос, който стига до чин полковник, и др. Те са хиляди. Ами да споменем ли изменника на своя род, българина Евгений Булгарис, най-учения елинист на 18. век, отпосле архиепископ Херсонски в Русия? Не той ли преобразува гръцките училища, като въведе в тях наука и западноевропейски учебни методи? Дали през онова време гръците не щяха да седят по-назад и от нас в образователно отношение? Нищо невероятно, щом като се знае, че в предвечерието на нашето освобождение ние сме имали повече училища от техните, ако гръците и да са били жители на едно самостоятелно княжество с отделно министерство на народната просвета, а ние – подвластни на една варварска власт, която систематически е спирала всички наши устремии за духовно и културно въздигане, добре разбрала, въпреки варващината си, че – да се изразим с думите на либералния турски държавник Рашид паша – е противно на здравия разум един невежествен народ да заповядва на културни и просветени народи. Гръцките училища през 1878 г. – годината на нашето освобождение – са били 1468, от които 276 частни, а българските във всички области, населявани само от българи, са били две години по-рано, сиреч, през 1876 г., 1822. Да не се забравя, че част от гръцките училища бяха в българските земи и че в тях по неволя или като жертва на фенерската пропаганда се учеха и българчета.

Същото дори в по-голяма степен, бихме могли да кажем и за другите наши съседи. И те дължат значителен дял от борбите за своята свобода нам. Не само на отделни личности от нашия народ, но и на цели маси от него. Стига да споменем населението на откъд Тимошкия край от Поморавия, както и самата

Поморавия, за да изпъкнат пред нас усилията на западните българи да извоюват народната си свобода, като подкрепят сърбите в борбата им с турците, пак в името на тая съща свобода. Достига се готам, че славата и подвизите на българския вожд почват да затъмняват славата и подвизите на сръбския. Какво става след това, иде да ни засвидетелства ранната и съвсем неочаквана смърт на Хайдут Велко, днес вече провъзгласен за сръбски национален герой. Да поменем ли и българската легия, благодарение на която сърбите изпъдиха турския гарнизон през 1862 г. от Белград и по тоя начин премахнаха последния остатък от турския сюзеренитет над сръбското княжество? Премълчаваме редица други факти от тоя характер, разпръснати из цялото историческо битие на сръбския народ, защото рамките на една статия не позволяват това.

Но не само с оръжие. Българите са взели дейно, творческо участие в изграждането на съвременната сръбска държава и дипломатически. Знайно е, че един от първите дипломати на сърбите е българинът Петър Ичко от с. Катраница, Кайлярско. За неговата роля и за неговото значение като дипломат говорят не българите, а сърбите, и то така: „Ако и на чужденец, това име блести в първите страници на нашата нова история между имената на великаните юнаци из Шумагия. Човек с голяма опитност, владеещ много езици и всякога с нежно честолюбие, Петър Ичко е бил велик труженник в борбата за сръбска свобода“ (Годишница Никола Чупича, Кн. V, с. 285 – 289). Той е бил пратен в 1906 г. в Цариград да преговаря с турското правителство от страна на сърбите и сполучил да извоюва следните успехи: Белград да се ръководи от един оберкняз, контрибуцията на сърбите да се спадне на 1800 кесии (500 талера)

и един турски комендант със 150 души да представлява султана в Белград. Както вече видяхме, моя малък турски гарнизон беше изгонен от легионерите на Раковски след петдесет и шест години. За участието на българи в последните дипломатически и политически успехи да не отваряме речи, за да не разчопляме още незаздравелите рани.

Не е малка ролята на българите и във възраждането на сърбите. Стигат само две имена, за да се подчертае издебело това мое твърдение. Името на Иван Раич, роден в Карловец като син на българина Раю Янков от Вугин, и името на Христофор Жефарович. А на Любен Каравелов, възродителя на новата сръбска литература? За него големият сръбски литератор историк Йоан Скерлич казва на стр. 231 от своята история следното: „Към края на шейсетте години злоупотребите на тая (романтичната) поезия са били такива, незадоволството от нея е било толкова голямо, че острите критици на Любен Каравелов и на Светозар Маркович са дошли не само като ново схващане на поезията, но и като израз на общото недоволство от една натегната, неискрена и вербална поезия“.

За румънците пък да не говорим. И за тях цялото духовно и политическо възраждане е дело на българи. Българи и до днес са носители на най-възвишеното в техния живот. Да изброяваме имена, значи да упоменем почти целия пантеон на румънски велики мъже, които до края на живота си под купешкия фрак са носили чешири и салтамарка.

Тъкмо това участие в политическия и културния живот на своите съседи говори за върховните усилия на българина да се види час по-скоро свободен. То говори и за разновидните му опити да се отърве час по-скоро от турското робство. А тия опити гату-

ват от първия ген на турското господство над него и над неговите земи. И тия опити в различни епохи имат различен характер. Отначало, при пресния спомен за българската държавна независимост, те се отличават със своя масов характер, като начело на движението застава една или друга особа, сметнала се в правото си да претендира за българския царски престол. По-късно те се изразяват в съдействие на чужди държави, поставили си за задача да изгонят полумесеца от Европа. И в единия, и в другия случай те имат за крайна цел да възстановят предишната българска държава, като в нейните граници включват някога владенията земи и населения. Много по-късно, когато ръководната интелигенция изчезва, а у народа се заличават спомените за някогашната му държавна независимост, или почват да се натрупват около личността на Крали Марко, един от най-недостойните малки български владетели, почва да се издига и личността с нейния изолиран подвиг в култ. Така изпъква на сцената хайдутството, което няколко века подред подхранва чувството на лично и на национално достойнство у българина. Значи, едновременно подхранва не само чувството за социална, но и за индивидуална справедливост – главните елементи, от които се ражда идеята за народно самоопределение и независимост – когато тая справедливост ще бъде застъпена в по-големи размери. Пък вече турската империя е доста силна, тя достига Виена и заплашва Европа, за да може да се противопостави, без боязън да бъде чувствително уязвена, на всеки организиран опит. Наустина от 1606 г., от така наречения Сисваторски мир, тя води само отбранителни войни, но все още е велика сила, държавните устои на която не току-така могат да се разклатят.

Все пак пробиви тук-там почват да се правят отвън; поробените християни почват да намират застъпничество на външни сили, вече живо заинтересовани от тяхната нерадостна съдба, и чувството за свобода намира сгодни условия да вирее. Най-зле поставени от всички балкански народи поради географското си положение, българите приличат на свестил се в гроба си мъртвец, който, слаб да отхвърли натрупаната отгоре му пръст, прави всички усилия да премахне преградата между себе си и другите възкръснали за живот като него. Той знае: излязат ли другите на свят, събори ли се преградата между тях и него, животворните лъчи на деня ще погаят и неговия гроб, за да възкресят ведно с него и погребаните дни на гържавната му независимост. И българинът не се излъга. Свободата на съседите му роди и неговата свобода. И ако тя все пак дойде след една война на Русия с Турция, то е, защото българите бяха сторили за сърби и за гърци, ако и в ограничени размери, това, което русите сториха за нас. Но и тая намеса на великата славянска сестра не дойде изпросено, а след редица героични усилия от наша страна да хвърлим непоносимия агарянски ярем; след като бяхме окъпали цели области със собствената си кръв – с кръвта на родени и неродени български синове и дъщери.

Разбира се, до тая саможертва в името на свободата не се дохожда изведнъж. Масови въстания през 19. век имахме не на едно място, но техните подбуди са от сравнително ограничен характер. Те често имат за задача да премахнат известни административни произволи, а понякога – премахването дори само на едно лице, облечено с власт и samozабравено от силата, която му дава тая власт. Такива са подбудите до известна степен на западно-българските въстания

през 30-те години на миналия век и на поморавските – Нишкото и Пиротското през 40-те години.

Несполучили напълно, тия въстания изменят тактиката на българските революционери. Добре разбрали, че по тоя начин не ще може да се разгроми турската империя, те замислят да я държат в постоянен смут и безредие, докато предизвикат намесата на външни сили в нейните вътрешни работи. Свободата трябваше да се извоюва по отрицателен път – като се направи турската управа един безподобен анахронизъм за държавно-правовия ред на Европа. Светът трябваше да се убеди, че в Турция не може да се живее човешки и че е дълг на истинската човещина да се намеси, за да се възстанови нейният авторитет поне в пределите на европейска Турция. Теоретик на тия революционни схващания беше Раковски.

Ала преди светът да се убеди, убедиха се българските революционери, че тоя начин на въздействие над европейските Велики сили съвсем не е най-подходящият. Вместо да се събуди тяхното съчувствие към страданията на българския народ и удивление от саможертвата им, той събуди готовност да подкрепят турската империя, дори да затвърдят нейната власт над подвластните населения, за да не се дават поводи за нови дипломатически недоразумения, следователно на нови, нежелани от европейските народи войни. И революционната тактика трябваше да се измени.

Наложи се да се действа не групово, а масово. Революцията трябваше да добие масов характер, за да не носи обвинението, че е дело на няколко разпалени глави, които често нямат нищо общо със своя народ. От кого е дадена тая идея, мъчно може да се каже. Положително е, че неин изразител приложител на дело се явява проникновеният апостол, дякон Васил Левски. От-

рекъл мълком борбата на предшествениците си не по теория, а от личен опит като участник в техните въстанически брожения, той се залавя да организира целия народ от села и градове в едно цяло по такъв начин, че неговата буна да има характер не на обикновено въоръжено стълкновение, а на отпор за живот и смърт. Трябва да се знае, че не жаждата за подвиг, не честолюбието на единиците говори през пролятата кръв, а говори жаждата за живот у милиони приневолени същества, които имат всички права, извоювани още в далечното минало, да бъдат наравно с всички други народи.

Така подхваната, проповедта на Левски се възприема еднакво и от българските народни дейци вън, и от тия вътре. Сиреч и от привържениците на революционното начало, и от привържениците на еволюционното. Левски повече с примера си, отколкото със словото си, дойде да ги примири мълчаливо. Революционерите разбраха, че без посветен народ, без народ, който да чувства гнета от своето унижение, не ще може да се говори, дори да се мисли за успешен резултат от революционните им брожения; просветителите пък видяха, че просветната им дейност е едно средство. В края на краищата, пак оръжието ще реши – да има ли българска държава, или да няма. Ето защо училищата и читалищата, необременени от подозрението на турската власт, че са огнища на революцията, стават такива, щом излиза на сцената Левски, решил да направи от българския народ едно бунтовническо цяло.

И проповедта на Левски щеше да успее, ако имахме достатъчна интелигенция, или ако тая, с която разполагахме, беше единна, с еднакво чувство за дълг пред народа и за отговорност пред историята. А тъкмо от такава интелигенция бяхме лишени. Разде-

лена вече надве, в зависимост от мястото, сред което беше поставена да действа, тя беше раздвоена и по своята обща култура. В делото на революцията и преди, и след като влезе то напълно в ръцете на Левски, бяха посветени като ръководители, наред с образованите и необразовани; наред с тия, които знаят да измерват всяка своя стъпка, и любителите на приключения; наред със скромните – нагутите натурци, поставили своята лична прослава над подвига на народа. Нямаше и време, и възможност да се избират и деятелите. По неволя всеки трябваше да бъде добре дошъл, стига да носеше малко пламък в гърдите си. Че тоя пламък можеше да изгори навсуде и своя носител, и делото – за това малко можеше да се гържи сметка. Така може да се обясни например бързият напредък в революционната лестница на една тъмна и невзрачна фигура, каквато беше Димитър Общи. Неговият произход и до днес не се знае; не се знае ни какъв е, ни отгде е дошъл, ни защо е дошъл. Но се знае, че той опропасти едно народно дело и без време прекъсна земните дни на една фигура, предопределена да води своя народ към подвизи и слава в името на една възвишена идея – в името на свободата. На каква идея служеше тоя пришелец, решил, въпреки настояванията на Левски, въпреки и неговата забрана, да нападне царската поща в Арабаконак, това никой не е в състояние да каже.

Наистина след смъртта на Левски делото не пропадна напълно, но и не се поведе с неговото умение. Нещастие то бе там, че нравствена завършена личност като него още не беше се явила между нашите народни водачи. Имаше и по-стари от него, в някои отношения и по-авторитетни, и по-учени, но нравствено завършени – не. За него ни един от съвременниците му